

Batı Aydınlanması Ve Çağdaş İslâm Düşüncesinde Dinî Hoşgörü

Western Enlightenment And Religious Tolerance in Contemporary Islamic Thought

Dr. Fatih SANCILI

*

ORCID: 0000-0003-0905-7700

ÖZET

Dinî hoşgörü toplumların bir arada yaşayabilmelerinin evrensel kuralıdır. Dinî hoşgörünün iki temel alanı vardır. Birincisi sosyolojik bir olgu olarak toplumsal dinî hoşgördür. İkincisi devletin toplumsal hayattaki yeriyle ilgilidir. Hâkim ideolojinin farklı olanı kabul etmemesi dinî hoşgörü probleminin doğmasına yol açmıştır. Bu problem devlet tarafından kendi ideolojisi doğrultusunda dinin değişik yorumlarına inanan toplulukları şekillendirmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır. Hoşgörü üç kutsal dinin insan haklarına verdiği öneme işaret etmiştir. İnsanlar arasındaki dinî düşünce farklılıkları bir arada yaşamalarına engel değildir. Belki de kutsal dinlerin özgünlüğü, dinin yalnızca bir da'vet olmadığı şeklindeki bu temel düşünceye dayanmaktadır. Din adına iktidarı ele geçirmek için yapılan da'vet sosyal ve politik bir harekettir. Dinî bir devlet kurmak amacıyla yapılan da'vetler ile dinî hoşgörüye çağrısı birbirine karıştırmadan tartışmak gerekir. Bu makalenin konusu dinin devlet tarafından denetim altında tutulması sorunuyla ilgilidir. Avrupa'da filizlenen Liberal Aydınlanma düşüncesi İslâm dünyasına da geçmiştir. İstibdat yönetimlerin tecdid ve ıslah edilmesi fikri gündeme gelmiştir. Çalışmada problem din-siyaset ekseninde tartışılarak sağlıklı bir farkındalık yaratmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, dinî hoşgörü, Aydınlanma düşüncesi, tecdid, ıslah.

ABSTRACT

Religious tolerance is the universal rule for societies to live together. There are two main areas of religious tolerance. The first is social religious tolerance as a sociological phenomenon. The second is about the place of the state in social life. The dominant ideology's refusal to accept the different has led to the problem of religious tolerance. This problem arises from the state's attempt to shape communities that believe in different interpretations of religion in line with its own ideology. Tolerance pointed to the importance given to human rights by the three holy religions. Differences in religious thought among people do not prevent them from living together. Perhaps the authenticity of sacred religions is based on this basic notion that religion is not just an invitation. The invitation to seize power in the name of religion is a social and political movement. It is necessary to discuss without confusing the invitations made to establish a religious state with the call for religious tolerance. The subject of this article is about the problem of state control of religion. Liberal Enlightenment thought that sprouted in Europe has also passed to the Islamic world. The idea of modernisation and reformation of the tyrannical governments came to the fore. In the study, it is aimed to create a healthy awareness by discussing the problem on the axis of religion-politics.

Key Words: The History of Islamic Sects, religious tolerance, Enlightenment thought, modernisation, reformation.

1. GİRİŞ

Hoşgörü ile hoşgürsüzlük terimi arasında diyalektik bir ilişki vardır. Çünkü bazı kavramlar kendisine zıt olan kavramlarla bilinir. Hoşgörü, teorik bir kavram olarak dinî ve mezhepçi çatışmaların varlığında ortaya çıkmıştır. Dinî özgürlük, adalet ve eşitlik gibi demokratik hak taleplerinin ana giriş kapısı olmuştur. Her dönemde bilimsel ve teknik üstünlüklerle siyasî ve ekonomik gücü ele geçiren bazı devletler ya da gruplar sınıfsal eşitsizliğe katkıda bulunmuşlardır. Kriz dönemlerinde siyasî, kültürel, ekonomik ve mezhepsel saldırganlıklar şiddet olgusunun

yayılmasına ve etnik grupların kara propagandalarla susturulmasına yol açmıştır. Temel insan haklarıyla bağlantılı bir hukuk terimi olarak belirginleşen dinî hoşgörü ve farklı olanın kabulü, acil bir ihtiyaç olarak çağdaş düşünceye kendini kabul ettirmiştir. Neredeyse toplumun bütün kesimlerini kapsayan bu zorunluluk birçok araştırmacıyı dinî hoşgörü kavramını tartışmaya sevk etmiştir.

Hoşgörünün zıddı taassup olup hoşgürsüzlüğe yol açan bir kavramdır. Zamanla geniş siyasal bir içerik kazanan bu iki kavram karşıtına göre çelişiktir, hoşgörü fanatizmin tedavisidir. Aşırılıkçılığa karşı politik katılımcılığı içeren hoşgörü, Batı-Hristiyan dünyasında Liberal Aydınlanma, Doğu-İslâm dünyasında ise bir halife liderliğinde ümmetçi İslâmcılık ideolojisine dönüşmüştür. Kişi ve hayattaki davranışları inancının bir yönüdür. Eğer inanç doğruysa, o zaman davranış doğrudur. Dinî hoşgörü davranışı doğrudur ve bu temelde tevhid akidesiyle bağlantılıdır. Cenâb-ı Hakk'a inanmak ise bir zarurettir. İnsan, kişiliğini tamamlamak ve insanlığını elde etmek için hoşgürsüzlükten vazgeçmesi gerekir. Siyasal iktidarlar açısından ise Batı-Hristiyan ülkelerinin kendi modellerini yerli işbirlikçileri aracılığıyla sancılı modernleşme süreçleri yaşamış veya yaşamakta olan Doğu-İslâm ülkelerine dayatması problemi vardır. Batı-Hristiyan ülkelerinin ideolojik değer ihracından vazgeçmeleri gerekir. Doğu-İslâm ülkelerinin ise, çağdaş dünya ile iyi ilişkiler kurmaları için güvenlikçi siyaset söylemlerinden uzaklaşarak rasyonel politikalara, hukukun üstünlüğüne, evrensel hak ve hürriyetlere dönmekten başka şansları mümkün görünmemektedir.

Çağdaş İslâm düşüncesinde dinî hoşgörü ve farklı olanın kabulü üzerine sınırlı sayıda entelektüel ve akademik düzeyde çalışma yapılmıştır. Bu nedenle konu üzerinde daha çok araştırma yapmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Dinî hoşgörü ve barış içinde bir arada yaşama çağrısı insanlık tarihi kadar eskidir. İslâm Mezhepleri Tarihi açısından kavramın çağdaş İslâm düşüncesi üzerine kafa yoran bir dizi düşünür tarafından ne ölçüde temsil edildiğini öğrenmek önem arz etmektedir. Bu amaçla makalede tarihsel araştırma yöntemi ile analitik ve eleştirel yöntem birlikte kullanılmıştır.

Araştırmada şu sorular sorulmuştur: Dinî hoşgörünün söz konusu olması için toplumlara kendini dayatan tarihsel koşulları birlikte düşünmek gerekli mi? Çağdaş İslâm düşüncesi dinî hoşgörü kavramının tartışılmasına katkıda bulunmuş mu? Bu soruları cevaplamak için hoşgörü kavramının kökleri ve ortaya çıkışı üzerinde durduk. Araştırmayı çağdaş İslâmcılık akımına ümmetçi yaklaşan temsilcilerinin tamamı üzerinden ele almak bir makalenin sınırlarını aşacağından dolayı ilk temsilcilerinden biri olan Cemâleddin el-Afgânî ile sınırlı tuttuk.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çağdaş İslâm düşüncesinin ana dili olan Arapça'daki bazı terimler Avrupa dillerinde aynı anlamı ifade etmediğinden dinî hoşgörü dilsel içerik olarak vicdanı karşılar. Müslümanlar için kutsal olan bir şey diğer dinlerde kutsal olmayabilir. Burada kasıtlı veya masum bir karışıklık yoktur. Hayatın her alanına yayılan terim ve kavramlar siyasî, ekonomik ve sosyal olarak ortaya çıkmış gerçekliklerdir. Öncelikli sorunumuz terimi ve kavramı doğru tanımlamaktır.

Arapça “s-m-h” kelimesinden türetilmiş olan “tesâmüh” Türkçe'ye “hoşgörü” olarak çevrilmiştir. Hoşgörü kelimesi birden çok anlam içermektedir. Dilbilimciler hoşgörünün sözlük anlamını anlayışla karşılama, cömertçe kabul etme, bağışlama olarak açıklamışlardır (İbn Fâris, 1979: 3/99). Hoşgörü, hayır konuşmadır. Karşılık verilmesi gereken bir durumda dahi sabır göstererek geri durmaktır (Cürcânî, 2003: 124). Konuşmanın maksadını yumuşatarak başka bir sözle takdir etmeye çalışmaktır. Muhafızlarına dahi işleri kolaylaştırma ve yumuşak davranmada kendini gösterir. Sevmediği veya arzu etmediği şeylere itiraz etmeden sabır gösteren bir kişinin ahlaki davranışdır (Humeyd & İbn Mellûh, 1998: 6/2287).

Siyasal iktidar üzerinden ele alınan dinî hoşgörü düşüncesindeki bütünlük dilsel anlamda Avrupalı'dır. Bu, olduğu gibi terimin çağdaş bir Arapça çevirisidir. Batı dillerinde kullanılan kavram, örtüşen anlamları ifade etmek için Toleration ve Tolerance kelimeleri arasında bağlantı kurar. Ancak Tolerance ortak kullanılan bir terim haline gelmiştir. Bu, uygunluk, esneklik, kabul ve başkalarının inançlarına saygıyı gösterir. Hoşgörü, Toleration'a atıfta bulunur ve iki anlama gelen dinî hoşgörü politikasıyla ilişkilidir. İlki, aşırı mezhepler de dâhil olmak üzere bir dinin anlayışındaki farklılıkların kabulüdür. İkincisi bir dinin bakış açısından diğer dinler kabul ve saygı görür. Tek tanrılı dinler hepsini kabul eder, tanır ve kendisine inananları birbirine bağlayan ilişkileri tanımlar. Diğer inançlar, çağdaş kullanım hoşgörüyü belirtmek için Tolerance kelimesini kullanma eğilimindedirler. Dinî hoşgörü terimi Avrupa'nın kendi gerçeği içinde, tarihi süreci ile bağlantılı olarak Protestan mezhebi tarafından siyasî bir tercih olarak geliştirilmiş, Aydınlanma dönemi fikirlerinin gelişmesiyle kavramlaşmıştır (Uleyvî & Halef, 2015: 252-253).

3. KAVRAMININ POLİTİK TARİHİ SEYRİ

Batı-Hristiyan dünyasında Katolik Kilisesi'nin bir ahlak sistemi ve toplumsal bir kurum olmanın ötesinde kamusal, toplumsal ve siyasal yaşamın merkezine alınarak totaliter bir karaktere bürünen devletin elindeki denetim araçlarından biri haline dönüşmesinin yarattığı sancılı ortam dinî hoşgörü kavramının ortaya çıkmasına vesile olmuştur. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Katolikler arasında yaşanan mezhep savaşları birçok düşünürü Kilise otoritesinin yarattığı tahribatın ahlaki

boyutunu sorgulamasına yol açmıştır. Reform hareketleri dâhilinde, Protestan Kilisesi'nin kesin olarak tanınmasıyla sonuçlanan Kilise liderlik çatışmalarının yıkıcı etkileri mutlak monarşi rejimlerinin tartışılmasına öncelik etmiştir. Bu, o coğrafyada liderlik ve model sunarak devlet-din ilişkilerinin yeniden inşasıyla ilişkilidir. Kişiyle Tanrı arasında herhangi bir otoritenin olmasının gereksizliğine dayalı bireysel din anlayışı savunulmaya başlanmıştır. Kilise otoritesinden bağımsız olarak kendi Hristiyanlık arayışına girişenlerin sayısı hızla artmıştır. Protestan Kilisesi tarafından savunulan dinî hoşgörü o dönemde Hristiyan mezhepleri arasında siyasete uyum sağlamak için sabır, merhamet, ihsan, sevgiyi yaymaya çağrıdır (Câbirî, 1997: 25). Bazı Hristiyan din adamları, dini, özgürlükle ilişkilendirerek Katolik Kilisesi baskısını reddetmişlerdir. Bu anlayışa göre din, özgürlüğün yer edindiği tek şeydir, iradeye en çok bağımlı olandır. Kimseyi istemediği bir şeye ibadet etmeye zorlamak mümkün değildir (Locklear, 2009: 62-63).

Katolik Kilise'nin otoriter siyasal egemenliğine karşı insan aklının yaşamı yeniden algılamaya ve yeniden şekillendirmeye başlamasıyla birlikte Liberal – Avrupa Aydınlanması'nda hoşgörü kavramı felsefî anlamını aşan daha kapsamlı politik boyutlar kazanmıştır. Kralların mutlak yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verildiğine olan inancın kısmen kırılması sonucu dinin, siyasî, kültürel ve sosyal yaşamın tüm alanlarına uzanması sınırlandırılmıştır. Protestan mezhebinin dinî hoşgörü düşüncesinin zenginleşmesine katkıda bulunan düşünürlerden biri John Locke olmuştur. Locke, mutlakiyetçi yönetim biçimine şiddetle karşı çıkmıştır. İdeal yönetim olarak politik gücün ayrılığı sistemini önermiştir. O, temel insan hakları teorisiyle, Kilise ve devletin dinî sahadaki otoriter alanının sınırlandırılmasını savunmuştur. Ona göre dinin işlevi ne olursa olsun aralarındaki din farklılığından dolayı hiç kimse bir başkasını din hürriyetinden mahrum bırakamaz. Bunu yapmak ne Kilise'ye ne de üyelerinden birine uygun değildir (Locke, 1997: 20). Hristiyan mezhepleri arasında var olan zulüm, Tanrı'nın görkemine ve Kilise'nin saflığına kesinlikle aykırıdır ve din adamlarının şiddetten kaçınmaları yeterli değildir. Bilakis insanlara karşı barışın ve iyi niyetin yükümlülükleri hatırlatılmalı; ikisinden birinin sapık addedilmesi imana ve ibadete aykırı olduğu söylenmelidir. Din, özü itibarıyla hoşgörü ve sevgiyi teşvik etmiştir. Şöyle demiştir: “Gerçek din, insan yaşamını erdem ve dindarlık ilişkileri üzerine düzenler. Din, iyi işler ve sevgiyle doğrudur. Mesih adına başkalarına zulmedenler bilsinler ki onun öğretilerini inkâr edenlerdir. Barış ve kutsallıktan uzak din dışı yollara sapanlardır.” (Locke: 21). Locke, monarşik iktidarların meşruiyetlerini doğrudan Tanrı'dan aldıkları görüşüne karşı çıkmıştır. Dini siyasallaştıran bu anlayışın yarattığı toplumsal tahribatı önlemek için devlet ile Kilise otoritesinin birbirinden ayrılmasının gerekliliğini savunmuştur. Bunun da toplumun çoğulcu yapısına zarar vermeden yapılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “Din adına sivil hakları işgal etmeye kimsenin hakkı

yoktur. Sivil hükümetin işlevleri dikkatli ve açık bir şekilde dini alandan ayırt edilmelidir. İktidarların tuzağına düşmeden din ile devletin arasında adil sınırların çizilmesi gerekir. Bunun kurumsal altyapısını yapamazsak devletin çıkarını düşündüğünü söyleyenler ile insan ruhunun en iyi çıkarlarına sahip olduğunu söyleyenler arasında sonu olmayacak kavgalar çıkacaktır.” (Locke: 23).

Locke’un insanlığı tarihsel olarak ileriye taşıyan kazanımlarından sonra modernite ve aydınlanmanın değerlerini temsil eden düşünürlerden biri de Baruch Spinoza olmuştur. Spinoza bireysel ifade ve din özgürlüklerini doğuştan gelen doğal bir hak olarak kabul etmiştir. Devletin ve Kilise’nin bu alana müdahale etme hakkı olmadığı görüşünü savunmuştur. Kamunun bireye orantısız müdahalesinin toplumun istikrarını bozduğunu, çekişmenin yayılmasına katkıda bulunduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “Kamu özgürlüğü, mutlak olarak hoşgörüsüzlük ve önyargı ile insanların zihinlerinin doldurulmasını asla kabul etmez. Yargılarını belirli bir yöne yönlendirmek ya da dini bahanelerle fitne çıkarmak ancak yasaların dayatılmasıyla ortaya çıkar. Aslında kanunla dayatılan bu durum toplumun güvenliği için değil muhaliflerinin görüşlerinin suçmuş gibi kabul edilerek yasa önünde mahkûm edilmesiyle ilgilidir.” (Zekeriyya, 2014: 225). Laik ve özgür bir dini düşünce anlayışını benimseyen Spinoza, rasyonalist bir yaklaşımla fikir ve inanç hoşgörüsüzlüğünün, mezhepçi anlayışların reddedilmesi gerektiğini savunmuştur. Sivil devletin önemine vurgu yaparak dinî düşünce üzerine tekel oluşturulmasına karşı çıkmıştır. Şöyle demiştir: “Dinî düşünce özgürlüğü olmalıdır. Devlet, dinî özgürlüklerin yargıci değil, garantisidir. Devlet herkes için belirli bir dine bağlı mezhepçi değil, dinî düşünce özgürlüğünü garanti eden laik devlet olmalıdır. Devlet, baskıcı bir ideolojiyi benimserse veya belirli bir ideolojinin büyümesine izin verirse, kendi kendini yok etmeye katkıda bulunur. İstikrarını sağlamayı umut eden bir devlet, vatandaşlarına büyük ölçüde dinî düşünce özgürlüğü ve kendini ifade etme özgürlüğü vermelidir.” (Spinoza, 2005: 17-18).

Yaşamın tüm yönlerinin demokratikleşmesi için önderlik eden düşünürlerden biri de Voltaire olmuştur. Zaten Aydınlanma dönemi düşünürlerinin hepsi ifade ve din özgürlüklerinin yanı sıra, doğal hukuk ve temel insan hakları konularında düşünce üretmişlerdir. Amaçları XVI. ve XVII. yüzyıllarda Batı-Hristiyan dünyasında Kilise’nin siyasal etkisine karşı çıkarak monarşinin daha aydınlanmacı ve yurttaşlık haklarına daha hoşgörülü olmasını talep etmek olmuştur. Voltaire şöyle demiştir: “Çok iyi biliyorsunuz ki hoşgörüsüzlük sadece ikiyüzlüleri besler. Sadece iyilik ve sabır öğütleyen bir Tanrının dinini kabul etmek yerine cellâtlara başvurmak ne korkunç bir seçim değil mi?” (Voltaire, 2009: 85-91).

Voltaire'nin özellikle katkıda bulunduğu alan gelenekten kopuşu temsil eden Modernite olmuştur. Dinî hoşgörü kavramı XIX. yüzyılda daha bir ön plana çıkmış olan hukukun üstünlüğü kavramıyla ilişkilendirilerek daha özgürlükçü bir boyut kazanmıştır. Hukukun üstünlüğünün kabul edilmesiyle sonuçlanan kültürel ve siyasi koşulların bir sonucu olarak dinî özgürlük, eşit vatandaşlık, laiklik ve sivil toplum kavramları öne çıkmıştır. Voltaire, ne Kilise'nin ne de iktidarın dinî hoşgörüsüzlikle bir yere varamayacağını görmüştür. Toplumsal düzende egemen olan sınıfların var olan dinî inançlarını ve siyasal iktidarı sorgulamaktan çekinmemiştir. Dinî dogmatizme karşı çıkararak şöyle demiştir: “Ruhları etkileyen ve ahlakın yayılmasına katkıda bulunan felsefi ruhtan başka baskası yoktur. Felsefi ruh insana huzur verir, fanatizm ise tam tersidir. Hoşgörü insanlığın temelidir, çünkü hepimiz günahkâruz ve bu doğanın ilk yasasıdır. Uyuşmazlık insanlığın en büyük kötülüğüdür ve hoşgörü onun ilacıdır.” (Voltaire: 93-96).

John Stuart Mill hoşgörü kavramının anlam alanını daha da genişletmiştir. Mill kişinin sivil ve sosyal özgürlüğe vurgu yapmıştır. Başkalarının özgürlüğüne müdahale etmemek veya onlara zarar vermemek kaydıyla bireysel özgürlük hususunda şöyle demiştir: “Bireysel özgürlük, kişinin canıyla, düşüncesiyle ve bedeniyle mutlak sorumluluk hissederek bağımsız hareket etmesiyle ilgilidir. Bir kişinin davranışlarının toplum tarafından değiştirebilecek parçası, başkalarına aittir.” (Mill, t.y: 19). “Bir fikrin doğruluğu veya yanlışlığı üzerine yanılmaz bir yargı yoktur, ancak fikrin insani amaçları vardır. O yüzden bastırmaya çalıştığımız görüşün kesin yanlış olduğunu söylemek zordur. İnanç özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü, zevk ve çaba özgürlüğünün olmadığı bir ülkede hangi hükümet olursa olsun toplum özgür değildir. Bu özgürlüklerin olmadığı bir yerde özgür bir toplumdaki söz edemeyiz. Hiçbir hükümetin muhaliflerini haklarından mahrum etmemesi veya onları elde etme çabalarını engellememesi gerekir.” (Mill: 19). Mill toplum tarafından birey üzerine uygulanan ahlaki baskıyı siyasî alanda sınırlı bir öneme sahip görmüştür. Voltaire ise, hukukun, toplumsal yaşamın ve eğitimin din temelinde dönüştürülmesine karşı çıkmıştır. Onun yerine hükümetleri, ilkeleri açık ahlakî bir yönetim anlayışının kurumsal alt yapısını oluşturmaya davet etmiştir. Şöyle demiştir: “Din, kişiye zorla dayatılması emredilen bir şey değildir. Ama suç söz konusu olduğunda eyalet yasaları ve politikası zorunlu olarak devreye girer. Bir hükümetin insani yanlışları cezalandırma hakkı olması için kişinin toplumun güvenliğini bozması gerekir. Toplumun güvenliği bozuldukça suç haline gelir.” (Voltaire: 145).

Protestan mezhebi tarafından geliştirilen dinî hoşgörü hareketinin ikinci aşaması XVIII. yüzyılda başlayan modern ulus devlet akımı olmuştur. Aydınlanma hareketinin bu aşamasında feodalizme karşı mücadelede devrimci bir rol oynayan Liberal felsefe, laiklik ve demokrasi çağrıları bu aşamada daha bir değer kazanmıştır. Modern demokratik ve laik bir devlet yaratılması için Kilise

özgürlüğü olmadan ne ilerlemenin, ne de medeniyetin olamayacağı gerçeği halkları kendine çekmeye başlamıştır. Kilise özgürlüğü, toplumun çeşitli güçleri arasındaki dengeleri koruyan ve kurumsal temellere dayanan modern devletin belkemiği olan sivil örgütler için asgari düzeyde yasal meşruiyet sağlar. İlişkilerinde zayıflık, örtüşme veya belirsizlik durumunda varlığını sürdüremeyen herhangi bir sivil örgüt için çağdaş modern devlet projesinin ilk koşulu olarak kişisel haklara, yasal ve kurumsal atıfta bulunur.

Batı-Hristiyan dünyasında yaşanan bu mezhep savaşlarının en kayda değer sonucu monarşik yönetimlerin yıkılması olmuştur. Katolik Kilisesi'nin siyasi egemenliğinin sınırlanması, demokrasi, hukukun üstünlüğü, laiklik, kuvvetler ayrılığı, temel insan hakları ve demokratik anayasacılık fikirleri buradan hareketle günümüze kadar evrilmiştir. Devrin kudretli Batı Roma Cermen İmparatorluğu içindeki prenslikler kısa süre içerisinde bağımsız birer ulus devlet olmuşlardır. Katolik Kilisesi XIX. yüzyılın sonuna kadar olan süreci demokrasiye ve liberalizme düşmanlıkla geçirmiştir. Ancak daha sonra, Batı-Hristiyan dünyasında Katolik inanç liberalizmle uzlaşarak Hristiyan demokrat partilerin teşekkülünü gerçekleştirmiştir. Zamanla diğer mezhepleri de kendi çatısı altında toplamıştır. Partileşen Katolik Kilisesi, bazı Avrupa ülkelerinde önemli bir güç haline gelmiştir. Bu madalyonun iki yüzünü birden düşününce jeopolitik ve dinî hoşgörü teorilerinin ilgi alanının Avrupa kıtasıyla sınırlı kalmadığını, tüm imparatorlukları kapsama alanına aldığı kolaylıkla söylenebilir. Bu bağlamda bir sonraki kısımda, devrin büyük gücü olarak hilâfeti elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni döneme hazırlığı ve Doğu-İslam düşüncesindeki izdüşümü ele alınmıştır. İmparatorluğun hükmettiği topraklar, dünya sistemi coğrafyası ölçeğinde, yerel ulusların direnişi, rekabet ve dengelerdeki olası değişiklikler siyaset gündemi içinde değerlendirilmiştir.

4. KAVRAMIN ÇAĞDAŞ İSLÂM DÜŞÜNÇESİNE POLİTİK YANSIMASI

Modernitenin insanlığı bireysel özgürlüğe taşıyan kurumsal değişim talepleri, Arap dünyasının bazı bölgelerinin Batı-Hristiyan ülkeleri tarafından işgal edilmesi ve ekonomik ve teknolojik geri kalmışlığın beraberinde getirdiği sorunlar Doğu-İslam zihninde eşitlikçi, müreffeh, adil ve özgür bir toplumun neden kurulamadığının sorgulanmasına yol açmıştır. Konu esas olarak Doğu-İslâm ülkelerindeki rejimlerin otoriterlik cephesinde dururken demokratik platform içinde yer almalarına bir fırsat verilmesiyle ilişkilidir. Dönemin koşulları altında çağdaş Doğu-İslam düşünürleri siyasî, kültürel ve dinî düzeyde Batı-Hristiyan dünyasından gelen modern liberal dinî hoşgörü çağrışımalarını kabul veya reddetme arasında farklı entelektüel konum almışlardır. Konunun kamuoyu önünde tartışılması yöntemi doğrudur. Çağdaş Doğu-İslâm dünyasında Aydınlanma hareketinin felsefî temellerini kabul ederek bir atılım başlatan düşünürlerinden biri Cemâleddin el-

Afgânî olmuştur. Afgânî inandığını ve doğru bildiklerini söylemekten ve onun mücadelesini vermekten çekinmeyen güçlü bir ideal ve cesaret sahibi davetçidir. Tecdid ve ıslah düşüncesini Doğu-İslâm ülkelerinin yönetim geleneklerini ve devlet yapısının parçalarını bozmadan uzlaşa kültürüyle ortaya koymaya çalışmıştır. Müslüman toplumların devlet ve şariat ile ilişki sorununu Aydınlanmacı yeni bir İslâm dinamizmi ile ele alarak çözmek için uğraş vermiştir.

4.1. Afgânî'nin Düşüncesinde İstibdat Yönetimlerin Tecdid ve Islahı

Afgânî ümmetçi İslamcılık - İslâm Milletler Topluluğu - ideolojisini modern anlamda yenileyerek ayakta kalması için mücadele eden ünlü bir müslüman düşünürüdür. Liberal Aydınlanma ve modernite gibi Batı-Hristiyan toplumlarına ait değerleri, ümmetçi İslamcılık ideolojisinin ruhuna yerleştirerek yeniden yorumlamanın mücadelesini vermiştir. Afgânî'nin yönetimde kapsamlı tecdid (modernisation) ve ıslah (reformation) hareketi, John Locke'nin liberal hareketine veya René Descartes'in rasyonel hareketine nispet edilmiştir. Onun bu şekilde takdir edilmesine rağmen, kelimenin geleneksel anlamında bir filozof olarak genel kabul görmemiştir (Kırş. Ammâra, 1988: 95-111). O, Doğu-İslâm dünyasının uyanış arayışının ve siyasî, teknolojik, kültürel gerileme ve medeniyet çürümesi durumundan çıkışının genel çerçevesini çizerken ideolojisini ve gündemini, "Tolerance" (Hoşgörü) terimini içselleştirerek kendi kültürel ve tarihsel dokusuna özgü Arapça "Taassub" (Dayanışma) kavramı üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır. Bundan Doğu-İslâm ülkelerinin istikrarına ve meşruti yönetimlere geçiş sürecine radikal katkı sağlamayı amaçlamıştır. Ancak Afgânî'nin yönetim konusunda ortaya koyduğu paradigma, ülke yönetiminde tam anlamıyla bir sistem değişikliğini öngörmemiştir. Onun metodunun uzlaşma ve çoğulculuk, hoşgörü ve farklı olanı kabul, makul ve mutedil, şeffaf ve kurallı bürokratik kurumlara dayalı bir temsilden oluştuğunu söyleyebiliriz. Onun faaliyetleri halklar arası diyaloga açık, ciddi ve kalıcı bir biçimde faydacı yaklaşımdır. Başka coğrafyalarda yaşayan Müslümanların derdine kayıtsız kalamamıştır. İşgalci Batı'ya karşı Müslüman dünyasının herhangi bir yerinde istiklal mücadelesi veren tüm halkları desteklemiştir. Bu kısımda onun küresel gündemi düşünmeye ve bu istikamette fikir üretmeye odaklandığı düşünce dünyasını üç boyuta odaklanarak ele almak konuyu daha bir anlaşılır kılacaktır: Oryantalizm, Emperyalizm ve İslâm dışındaki dinler.

1. Oryantalizm ve Çağdaş İslâm Düşüncesinde Yönetimin Tecdid ve Islahı

Afgânî'nin Batı Oryantalizmine bakışını anlamaya çalıştığımızda, onun 1883'te Fransa'da bulunduğu süre zarfında ünlü Fransız Oryantalist Ernest Renan ile İslâm ve bilim arasındaki ilişki üzerinden siyasî tartışmalar yaptıklarını görüyoruz. 29 Mart 1883'te Renan, Sorbonne Üniversitesinde "İslâm ve Bilim" başlıklı bir konferans vermiştir. Renan, bu konferansta Araplar'a ve İslâm'a hücum ederek İslâm dünyasının gerileme sebebinin İslâm dini olduğunu öne sürmüştür.

Renan şu açık soruyu sormuştur: “İslâmî bilimler gerçekten var mıdır?” Onun iddiaları şöyledir: “Bu konu İslâm dünyasında bilimin geliştiği II./VIII. yüzyıldan VII./XIII. yüzyılın ortalarında kadar dönemde tartışılmıştır. Arap felsefesi Araplar’a özgü değildir. Fârâbî, İbn Rüşd, Battânî gibi filozoflar Arap Yarımadası’ndan çıkmamışlardır. Kindî dışındaki filozoflar Arap değildir. Kitapları Arapça yazılmış olmalarına rağmen Araplar veya İslâm ile aralarında hiçbir bağlantı yoktur. İçeriği tamamen Yunan felsefesidir. Öte yandan İslâm dünyasında bilim, İbn Haldun dışında, VII./XIII. yüzyılın ortalarından itibaren önemli ölçüde gerilemiş, bilim ve felsefe İslâm dünyasında kaybolmuş, yerini katı İslâm ve dini aşırılık almıştır. Bu durumda bir müslümanı, bu dini dogmanın sultasından kurtarmak, ona sunabileceğimiz en iyi hizmettir.” (Renan, 2005: 33-49).

Afgânî, Fransız gazetesi Le Journal des Debats’ta yayınladığı “er-Reddü ‘alâ Renan” (Renan’a Reddiye) başlıklı makale ile Renan’a cevap vermiştir. Muhtemelen Afgânî, Renan’ın, Katolik Kilisesi baskıcı din anlayışının ortadan kaldırılmasına yönelik bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan Liberal Protestanlık anlayışının İslâm’a uyarlanması, devrin İslâm Birliğini temsil eden Osmanlı İmparatorluğu’nun elinden hilâfetin alınmasının gerekli olduğu yönündeki gizli düşüncesinin farkına varmıştır. Afgânî yazısında genel olarak Renan’ın İslâm medeniyetinin bir çöküş dönemi yaşadığı görüşüne katılmış, ancak bundan din olarak İslâmiyeti sorumlu tutmasından dolayı onu eleştirmiştir. İslâm dininin özünde bilimin ilerlemesine karşı olduğu ve Araplar’ın doğası gereği metafizik bilimleri ve felsefeyi sevmediği iddialarını reddetmiştir. Katolik Kilisesi’nin de geçmişte bazı bilimsel faaliyetleri yasakladığını, tüm dinlerin benzer deneyimlere tanık olduğunu vurgulamıştır. Şöyle demiştir: “İbn Tufeyl, İbn Rüşd, İbn Bacce Arap olarak kabul edilmezse, Macellan ve Bonapart’ın Fransa ile herhangi bir bağlantısı olduğunu düşünmemiz mümkün değildir. Avrupalılar’ın hepsi nasıl aynı tasnife tabi tutuluyorsa Sâmil’lerin hepsi de Araplar’dır.” (Afgânî, 2005: 53-62).

Afgânî, Mısırlı öğrencisi Muhammed Abduh ile birlikte 1884’te Paris’te “el-Urvetü’l-Vüskâ” (En Sağlam Tutamak) isimli bir dergi yayınlamıştır. Doğu-İslâm ülkelerinin Batı-Hristiyan ülkeleri karşısında geri kalmalarının nedenlerine inen makaleler yazmıştır. Bu dergi başlığından kastedilenin “En Sağlam Tutamak: Din” olduğunu söyleyebiliriz. Afgânî, İslâm dünyasının en büyük zenginliği olarak dini görmüştür. İslâm ülkelerinin aralarındaki ilişkilerde sağlıklı bir sürecin işlemediğinin farkına varmıştır. Afgânî, bu dönemin en önemli krizi olarak, yaşadıkları ve yaşattıklarıyla beraber Doğu-İslâm topraklarında siyasetin merkezi konumunda bulunan hilâfetin topyekün çöküşünü görmüştür. Buna mukabil bu merkezi yeniden kurabilme imkân ve metodunu bize söylemiştir. Onun seslendirdiği Doğu-İslâm modernleşmesinin Ümmet yurttaşlığı yaratma ve ardından İslâm ümmetini Osmanlı hilâfeti etrafında siyasî olarak birleştirme projesidir. Sultan II.

Abdülhamid'e inisiyatifi ele almasını teklif etmiştir. Ancak burada halifeye biçilen rol ruhani dinî-siyasî sembolik bir otoriteliktir. On sekiz sayı çıkan bu dergide Afgânî esasen İslâm düşüncesinin ıslahı ve yenilenmesi bağlamında politik olarak yönetimin örgütlenmesiyle ilgilenmiştir. Onun söylediği müstebit hükümdarlar yüzünden kamu hukukunun gelişmediğidir. Bu yüzden de iktidarların denetlenmesi ve hukukla sınırlanması fikrinin gelişmediğini görmüştür. Siyasî iktidarların açık yanlışlarına meşruiyet kılıfı giydiren gelenekçi Sünnî bir din anlayışının Doğu-İslâm toplumlarında nasıl bir tahribata yol açtığına dikkat çekmiştir. Onun genel yaklaşımı İslâm, milliyetçilik ve modernizmi aynı anda bir arada göstermeye çalışmak olmuştur. Batı'dan ithal edilen modern erdemlerin İslâm'ın aslında var olduğunu ve Müslümanların onları reddederek dinlerinin esaslarına aykırı hareket ettiklerini söylemiştir. Sıkıntının esasında sosyal refah devletinin unutulmasında olduğunu görmüştür. Ayrıca Doğu-Müslüman ülkelerin emperyal güçlerin işgaline uğramasından duyduğu rahatsızlığı dile getiren yazılar yazmıştır. Bu yazılarında üç ana fikri sonuç ortaya çıkmıştır: 1. Doğu-İslâm dünyasına özgü otantik anlamda Ortaçağ'ın istibdat yönetimlerinin aşılması için yapılması gerekenler, 2. İbn Haldun'un "asabiyye" kavramının İslam ümmetine tatbik edilmesi, 3. İslâm ülkelerinin siyasî birliği ile Alman Ulusal Birliği'nin karşılaştırılması ve çıkarılacak dersler (Hirano, 2011: 23).

Afgânî, "el-Vahdetü'l-İslâmiyye" (İslam Birliği) başlıklı makalesinde, otantik anlamda Ortaçağ'ını hala aşmamış büyük bir Doğu-İslâm dünyası bulunduğunu, ilmî faaliyetlerin çökmesinde ve geri kalmışlıkta istibdat yönetimlerin büyük rolü olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Bu saptamanın kapsamı içine, dünyanın Güney'ini de bütünüyle alabiliriz. Afgânî'ye göre, zengin doğal kaynaklar üzerinde oturan İslâm ülkelerinin otantik anlamda Ortaçağ istibdat yönetimlerinde tutulması Batı-Hristiyan devletlerin sömürgeci siyasetinin ve kültürünün bir sonucudur. Batı-Hristiyan emperyalist zihniyeti maliyeti en düşük siyasal denetim ve sınır ötesi sürdürülebilir sömürü düzeni için, Doğu-İslâm ülkelerini aydınlanma ve modernitenin dışına itmeye, dahası bir önceki çağın değerler dünyasında tutmaya çalışmaktadır. Doğu-İslâm toplumlarının istibdat yönetimlerinden uzaklaşması, sadece bir iktisadî ve tarihsel kategori olarak değil, aynı zamanda toplumsal, hukuksal, siyasal, kültürel ve ideolojik bakımdan da aşarak aydınlanma ve modernite süreçlerine dâhil olması, sömürgecilik alanını bütünüyle yok etmese bile büyük ölçüde daraltacaktır. Doğu-İslâm dünyası modernitenin kazanımlarını elde etme ve kurumsallaşma ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Bu anlamda, Aydınlanma ve modernite henüz tamamlanmamış bir projedir. Aydınlanma ve modernitenin Doğu-İslâm dünyasına vereceği daha çok şey vardır. Bu, Afgânî'nin içtihadı yaptığı vurgu ve durağanlaştırılan gelenekçi Ehl-i Sünnet inancına yönelik eleştirisidir. Bilim ve modern bilgiyle çelişmeyen, yeni ve dinamik bir İslâm için yeni bilgi ve öğrenim

perspektifleri açıktır. Hilâfetin devlet ile yurttaş arasında hukukî ve siyasî bir bağ olarak yurttaşlığı inşa etmeyi başarması için Doğu-İslâm zihniyetinin modernite ve Aydınlanmanın kazanımlarını bütün kavram ve araçlarıyla alması gerekir (Afgânî & Abduh, 1996: 131-137). Bütün bunlar, Renan'ın anladığı tarihsel perspektiften İslâm medeniyetinin düşüşünü gösterir. Afgânî, bu çöküşün üstesinden gelmek için İslâm kamuoyunun buna hazırlanmasında olumlu bir tavır almayı umut etmiştir.

Afgânî, İbn Haldun'un devlet kuramında yer alan "asabiyye" (kabile dayanışması) kavramını İslâm ümmetine uyarlamıştır. "Taassub" (Dayanışma) başlıklı makalesinde "modern çağda İslâm ümmetinin siyasî bütünlüğü nasıl sağlanabilir?" sorusu üzerinde durmuştur. Bu içerikte Afgânî, İbn Haldun'un kullandığı "asabiyye" kavramıyla en güçlü grup bağı gördüğü dinî dayanışmanın etnik milliyetçilik üzerindeki önemine odaklanmıştır. Bu nedenle o, Doğu-İslâm dünyasını ümmetin siyasî bütünlüğünü sağlayacak "taassub" (dayanışma) sloganını yükseltmeye ve savunmaya çağırmıştır. Afgânî, "taassub" (dayanışma) kavramıyla soy, sosyal köken ve yerleşim yeriyle tamamen farklı bir asabiyye paradigması geliştirmiştir. Onun tarif ettiği manada taassub, bireylerin, ulusun ve ittifak halinde bulunduğu ulusların birleştiği ve birbirini desteklediği halkların haklarını savunur ve korur. Taassub (dayanışma) insan ruhunun bir tanımıdır. Birarada yaşayanların haklarını korumak ve savunmak için dayanışma gereklidir. Daha sonra taassubun anlamını bir dine mensup olanları kapsayacak şekilde genişletmiş ve birbirlerine destek olmak için katılım çağrısı yapmıştır. Çağrısı özeldir. Soyları farklı bireylerden oluşan bir ulusun milliyetçilik bağları onları birbirine bağlar ve onları dil, köken ve vatan birliği ile birleştirir. Bir millet olmanın sembolü tek politika ve tek hükümet tarafından yönetiliyor olmaktır. Genel yapısı çeşitli üyelerden oluşsa da Tevhid birliği etrafında birleşildiği takdirde ortak bir güç oluşur. Tevhid birliği, halklar arasındaki karşılıklı bağlantının temelidir. Toplumun birliği onunla korunur ve onsuz dağılır. Afgânî'nin Tevhid birliği olarak söylediği şeyi İbn Haldûn din kardeşliğinin yanında sosyal bütünlük anlamında da kullanmıştır. Afgânî, ırkçı milliyetçiliği reddetmekle birlikte etnik milliyetçiliğin varlığını inkâr etmemiştir. Bu bağlamda Afgânî, Tevhid birliğini yani Müslüman ülkelerin dayanışmasını, Batı-Hristiyan emperyalizmi karşısında bir tecdid ve ıslah başarısı elde etmesi için etnik milliyetçilikten daha etkili olabilir görmüştür. Şöyle demiştir: "İslâm ümmetini Tevhid bağından başka bir yolla bir araya getirmek isteyen kimse onları yanlış yola yönlendirmiş olur." (Afgânî & Abduh: 101-111). Bu noktada Afgânî'nin İbn Haldun'u övmesinde Renan'la hemfikir olduğu görülmektedir.

Afgânî, siyasî dağınıklık yaşayan Doğu-İslam ülkeleriyle siyasî birliğini sağlayan Birleşik Almanya arasında önem arz eden bir karşılaştırma yapmıştır. Afgânî, 1871'de Alman devletlerini

safına çekmeyi başararak Alman Ulusal Birliği'ni kılıç ve kan politikasıyla kuran Demir Şansölye lakaplı Bismarck'ın kişiliğini örnek göstermiştir. Alman birliğini sağlamak için savaştan kaçınmayan Bismarck'ın sahadaki başarısı Avrupa'da kabul görmüştür. Ona göre bu hadisede Avrupa'daki etnik milliyetçi hareketlerle Doğu-İslâm ülkelerindeki etnik milliyetçi hareketler arasında tam tersi organik bir bağ oluşmuştur. Renan'da dâhil olmak üzere Oryantalist düşünürler, kendi ülkelerindeki etnik halkların haklarını görmezden gelirken, İslâm ülkelerinin istikrarsızlaştırılması için etnik halkları dil ve kültür yoluyla ideolojik bilinç kazanmaya teşvik etmişlerdir (Afgânî & Abduh: 463).

2. Emperyalizm ve İslâm Birliği

“el-Urvetü'l-Vüskâ” dergisi siyasî etki değerlendirmelerine yol açan hamlelerle çıkmıştır. Başta İngiltere olmak üzere işgalci Batı-Hristiyan emperyalizmi karşısında var olma mücadelesi veren Doğu-İslâm ülkelerinin hilâfet otoritesi altında “İslâm Birliği” (Pan-İslâmizm) ittifakı yapmalarını teklif etmiştir. İlk kez Afgânî tarafından popülerlik kazandırılmış olan bu teklifte halkların kendi kaderini tayin hakkı saklı tutulmuştur. Bu, Müslümanların önüne bir iktidar projesi koymak üzere yola çıkmış bir hareket değildir. Afgânî bu teklifinde Müslüman dünyasının karşı karşıya olduğu sorunların her derdine çare olabilecek son derece pragmatik ve politik görüşler geliştirmiştir. Batı-Hristiyan dünyasında ortaya çıkan fikirlerin veya değerlerin doğrudan ithal edilmesi yerine Batı değerlerinin İslâm inancının temel ilkeleriyle içselleştirilerek entelektüel ve toplumsal değerlere dönüştürülmesini önermiştir. Bunlar yapılırken de Doğu-İslâm ülkelerinin siyasal birliğini ve toprak bütünlüğünün korunmasını sağlayacak din, hac ve hilâfet gibi stratejik esaslardan söz etmiştir. (Karaman, t.y: 38). Afgânî, Batı'ya karşı tüm dünya Müslümanlarının üzerinde otorite sahibi olacağı İslâm Milletler Topluluğu'nun başkanının halife olmasını ve başkentinin de Kur'an'ın indiği Mekke şehri olmasını teklif etmiştir. Afgânî, Doğu-İslâm ülkelerinin kendi ana stratejilerine bunları eklemesini istemiştir. Doğu-İslâm ülkelerinin ulusal çıkarları için küresel ve bölgesel konularda aralarında stratejik ortaklık olması gerektiğinden bahsetmiştir. Aslında Afgânî yayınladığı birçok makalede Doğu-İslâm dünyasındaki iç siyaseti ele almıştır. Örneğin, “el-Mes'eletü'l-Mısriyye ve'l-İngiliziyye” (Mısır ve Britanya Sorunu) başlıklı makalesinde Urâbî Paşa hareketinin sonlandırılmasından sonra Mısır'da uygulanan İngiliz politikasının, İngiltere'nin Hindistan'da desteklediği politikanın aynısı olduğunu yazmıştır. Bu, İngiltere'nin iç gücü bölmek için uyguladığı politikadır. İngiliz sömürge yönetiminin konumu Hindistan ve Mısır'da benzer durumdadır (Afgânî & Abduh: 303-307).

Afgânî, “el-Vehm” (Yanılsama) başlıklı başka bir makalesinde, İngiltere'nin demokrasinin beşiği olarak lanse edilmesine rağmen dünyanın odak emperyal güçlerinden biri olduğu görüşünü

savunmuştur. İngiltere'nin kendisini büyük bir güç olarak gördüğünü, ancak zafer elde etmesinin bir hayal olduğunu söylemiştir. Sudan'daki Mehdî hareketinin İngiliz sömürgeciliğine karşı Müslümanların birlik olmadaki siyasî gücünü göstermiş olduğunu iddia etmiştir. Makalede işaret ettiği gibi İngiltere'nin Mısır ve Sudan'a aynı anda yirmi binden fazla asker gönderemeyeceğini, çünkü Doğu'da başka bir bağımsızlık hareketi gerçekleşirse, İngiltere'nin Sudan'la meşgul olması nedeniyle diğer yerdeki askeri sorunu bastıramayacağını söylemiştir (Afgânî & Abduh: 202-208). “İngiltere ve Fransa” başlıklı başka bir makalesinde Afgânî, İngiliz kuvvetlerinin Mısır topraklarına girmesinin engellenmesinin Fransa'nın çıkarına olduğunu yazmıştır. Fransa ile Rusya arasındaki siyasi ittifakın Mısır'daki İngiliz yönetimi üzerinde büyük baskı oluşturduğunu öne sürmüştür (Afgânî & Abduh: 386-389). Böylece onun çıkardığı bu derginin Batı-Hristiyan emperyalizmine karşı muhalefet rolünü pekiştirdiğini görüyoruz. Özellikle Ortadoğu ve Güney Asya jeopolitiğine yansıyan İngiliz emperyalizminin etkisinin dağıtılması için İslâmî dayanışmanın yanısıra o zaman ki Avrupa güçler dengesinin etkisinden de söz etmiştir (Afgânî & Abduh: 390-393).

Urvetü'l-Vüskâ dergisinde İslâm dünyasının kapsamı alanı dışında kalan konular hakkında da makaleler yayınlanmıştır. Örneğin “Fransızca” başlıklı bir makale vardır (Afgânî & Abduh: 255). “İrlanda” başlıklı başka bir makalede ulusal bağımsızlık hareketini ele almıştır (Afgânî & Abduh: 254). Bu derginin ilk başyazısında genel olarak Doğulular, özelde tüm Müslümanlar için bir dergi olduğu açıkça belirtilmiştir (Afgânî & Abduh: 61-67). Arapça yazılmış olmasına rağmen aynı zamanda Doğululara ve mazlum halklara hitap etmektedir. Başka bir deyişle, “el-Urvetü'l-Vüskâ” dergisi dünya İslâm Birliği'nin kurulmasını aşan idealler taşımaktadır.

Afgânî'nin “el-Urvetü'l-Vüskâ” başlığını kullanmasının arka planının kısa bir incelemesini yapmakta fayda vardır. Bunun için Afgânî tarafından kaleme alınan “Siyâsiyyetü'l-İngiltere fi'ş-Şark” (Doğu Ülkelerinde İngiliz Politikası) (Afgânî & Abduh: 221-225) ve “el-Mes'eletü'l-Mısıriyye” (Mısır Meselesi) (Afgânî & Abduh: 237-240) başlıklı makalelere bakmak gerekir. Afgânî'nin ilk makalesi Hindistan ve Mısır'daki İngiliz politikalarına şiddetli bir saldırıdır. İkinci makalesi ise, Mısır'ın işgal edilmesinden sonra sıranın halife II. Abdülhamid'e karşı savaş ilan edilmesine geleceği şeklindeki öngörüdür. Afgânî'ye göre, İngiltere, II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanları ile işbirliği yapmasından korkmaktadır. Avrupalılar'ın Müslüman ülkeler arasındaki İslâmî dayanışmayı bozmak için uygun fırsat beklediklerini söylemiştir. Bu, İslâm ümmetini siyasî olarak birleştirme projesi olan dünya “İslâm Birliği”nin oluşturulması ve halife Sultan II. Abdülhamid'in açıkça desteklenmesi için yazılan bir dizi makalenin ilkidir. “el-Urvetü'l-Vüskâ” terimi ilk kez “el-Hilâfetü'l-Sultâniyye”ye (Hilâfet Sultanlığı) tatbik edilmesinde kullanılmıştır. Bu durumda padişah için kullanılacak ünvan da “Cihan Sultanı” yani “Cihan Sultanı Halife II.

Abdülhamid” şeklinde olacaktır. Pek muhtemeldir ki Afgânî bu makalesinde “Urvetü'l-Vüskâ” kavramını yeniden tarif ederek “Urvetü'l-Hilâfeti'l-Vüskâ” (En Sağlam Rejim: Hilâfet Sultanlığı) manasında kullanmıştır.

Bu bağlamda Afgânî'nin bize açıklamak istediği sadece bu içerikler olmayabilir, ama onu çevreleyen entelektüel ortam bizi bu şekilde düşünmeye itmektedir. Afgânî, Suriyeli Hristiyan gazeteci Sabuncî ile tanışmıştır. Afgânî 1871'den 1879'a kadar Mısır'da ikamet etmiştir. 1882'deki İngiliz işgaline karşı Urâbî Paşa ayaklanmasından önce Mısır Hidivi Tevfik'e karşı Sabuncî ile işbirliği yapmıştır. Ayrıca Afgânî, Mısır'daki siyasî toplulukların faaliyetlerine katılmıştır. Suriyeli aydınlar “Mısır” gazetesinin müdürü Edîb İshâk ve “et-Ticâre” gazetesinin müdürü Selîm en-Nakkâş ve “Mir'âtü's-Şark” gazetesinin müdürü İbrahim Lakânî ve Mısırlı Yahudî olan Ya'kûb Sanûa ile iletişim içerisinde bulunmuştur (Afgânî & Abduh: 56-58). Daha sonra Sanûa, Afgânî ile birlikte Paris'e gitmiş ve orada Afgânî'nin yayın yapmasına yardım etmiştir. Böylece Afgânî'nin dünya “İslâm Birliği” projesi, İslâm, Yahudilik ve Hristiyanlık arasındaki dinî farklılıkları aşan geniş bir dostluk ağına dönüşmüş oldu. Onun çağdaş İslâm düşüncesinde ortaya koyduğu görüşler dünyanın dört bir yanındaki öğrencileri tarafından da şekillendirilmiştir. Öğrencileri arasında en dikkat çekenleri Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Kâsım Emîn olmuştur (Ammâra: 60).

3. Din ve İnsan Arasındaki İlişki

Bu konuda, Mahzûmî'nin “el-Hâtîrât” (Düşünceler) adlı kitabında Afgânî'nin Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin birliği hakkındaki görüşlerinden alıntıladığı referanslar bize yol gösterebilir. Afgânî'nin görüşlerini içeren bu kitap, Afgânî'nin Suriyeli öğrencisi Muhammed Bâşâ el-Mahzûmî tarafından 1891'den 1897'ye kadar İstanbul'da kaldığı sırada yazılmıştır. 1931 yılında Suriye'de basılmıştır. Bu kitapta Afgânî, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın inanç esasları olarak birebir aynı temele dayalı dinler olduğunu vurgulamıştır. Üç dinin ortak gayesi insanlığı doğru yola ulaştırmaktır. Mahzûmî kitabında, Afgânî'nin Musa (as), İsa (as) ve Muhammed'i (sav) “hükemâ” (bilgeler) olarak tanımladığını söylemiştir (Mahzûmî, 2002: 177-180).

Mahzûmî kitabında bazı düşünürlerin Afgânî'nin görüşlerine itiraz ettiklerini açıklamıştır. Onların itirazları Afgânî'nin söylediği gibi, üç kutsal dinin aynı inanç esaslarına dayanmadıkları, dini metinlerin çeliştikleri yönünde olmuştur. Müslümanların ve Yahudilerin tek Tanrı inancını kabul ettiklerini, Hristiyanların ise Teslis inancını benimsediklerini, Tanrı'ya bir oğul isnat ettiklerini söylemişlerdir. Afgânî, bunun şeklen bir çelişki gibi olduğunu, esasen her üç dininde ortak noktasının bir olan Allah'a iman olduğunu söylemiştir. Ona göre ilâhî dinlerin ortak gayesi,

insanların dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmektir. Teferruatta boğulmamak gerekir (Mahzûmî: 181-183).

Afgânî, el-Urvetü'l-Vüskâ dergisinde yayınlanan “en-Nasrâniyye ve'l-İslâm ve Ehlühâ” (Hristiyanlık, İslâm ve Her İki Dinin Mensupları) başlıklı makalesinde konuya farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Hristiyanlık dininin dünyadan yüz çevirmeyi öğütlediği halde mensuplarının neden dünyaya meylettiklerini sorgulamıştır. Şu soruları sormuştur: “Hristiyanlık, başkalarının ülkelerini istila etmek şöyle dursun; aksine kendi topraklarını bile korumalarına gerek olmadığı anlayışına sahip olduğu halde mensupları neden ülkeleri fethetmede birbirleriyle yarışıyorlar? Ülkeleri egemenlikleri altına almalarının ve bu gayeye ulaşmak için hem kendi hem başkalarının ülkelerinde amansız savaşlar çıkarmalarının sebepleri nelerdir?” Afgânî bunun için iki sebep beyan etmiştir. İlki Roma kültürü üzerine inşa edilen Hristiyanlık anlayışı ve tahrif edilmiş eski dini kalıntıları, diğeri ise Katolik Kilisesi din adamlarının asli görevlerinden uzaklaşarak dünyaya yönelip iktidar savaşlarına katılmalarıdır (Afgânî & Abduh: 85-91).

Afgânî'ye göre Doğu-İslâm halklarının geri kalmasının üç temel sebebi vardır. Birincisi dinden olmayan şeyleri dindenmiş gibi gösteren Cebriyye anlayışını benimsemiş olmalarıdır. Bu anlayış halkı çalışmaktan ve gayret göstermekten alıkoymuştur. İkincisi III./VIII. ve IV./X. asır arasında baş gösteren sufi akımların miskinlik olarak yanlış anlaşılmasıdır. Üçüncüsü akılcı cereyan karşısında gelişen gelenekçi Hadiscilik hareketidir. Bu Hadiscilik hareketinin zihinleri donuklaştıran, gayret duygusunu yok eden, insanları tembelleğe sürükleyen tarafları vardır. Belki de ona göre duraklamanın sebepleri içinde, en belli başlı etkeni bu idi (Afgânî & Abduh: 85-91).

Afgânî bu tespitleri yaptıktan sonra dikkatimizi İslâm'ın bir başka yönüne yöneltmiştir. Afgânî, bazen İslâm kelimesi yerine “Hanîf” (Hz. İbrahim'in (as) dinine bağlı olanlar) kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Urvetü'l-Vüskâ dergisindeki “Tenbîh” (Dikkat) başlıklı makalesinde “el-milleti'l-Hanîfe” (Hanîf dini) terimi kullanılmıştır (Afgânî & Abduh: 428). Afgânî, Müslümanların Hz. İbrahim'in (as) dinine mirasçı olduklarından Hristiyanlar ve Yahudilerle dayanışma içinde olmaları gerektiğini savunmuştur. Onun bu eğilimi 1890'a kadar devam etmiştir (Mahzûmî: 428).

Muhtemelen Afgânî, İslâm'ın Hz. İbrahim'in (as) dininin bir uzantısı olarak geldiğini söylemekle İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi tek tanrılı dinlerin tarih boyunca saf inançtan uzak olmadıklarını anlatmak istemiştir. Afgânî bu temel inanca bağlı kalırken, İslâm'ın önceki tek tanrılı dinlerin tevhid inancını benimsemesinin önemine vurgu yapmıştır. İslâm'ı tanımlamak için çoğu zaman önceki geleneğe bağlı kalarak “Hanîf” terimini kullanmıştır. Afgânî, İslâm dininin başlı başına değerli bir medeniyet projesini temsil ettiğinin farkındadır. Onun görüşleri, bugün içinde yaşadığımız sorunlarla doğrudan ilişkili olduğu için daha fazla derinlemesine tartışılmaya ihtiyaç

duyuyor. Afgânî, fikirlerinin tohumlarını bırakmış, onları İslâm dinine bağlamış ve onunla çelişmediklerini açıkça belirtmiştir. Doğu-İslâm halklarının dayanışması ve dinî hoşgörünün yönetimde kabul görmesi için hayatının son yıllarına kadar mücadele etmiştir.

Afgânî'nin Urvetü'l-Vüskâ'daki fikirleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde Doğu-İslâm dünyasının otokratik hükümetlerin yanında pratiğe dökülme imkânı bulamamıştır. Bu durum istibdatla yönetilen ülkelerde Batı tipi liberal demokrasi anlayışının uyuşmazlığıyla ilgilidir. Doğu-İslâm devlet geleneğinde iktidarın birliği ve güçlendirilmesi varken Batı-Hristiyan devlet geleneğinde iktidarın gücünün sınırlandırılması gelenekselleşmiştir. Afgânî, devletin değil iktidarın, hâkimiyetin değil hükümetin tecdid ve ıslah edilmesini teklif etmiştir. Etnik milliyetçilik ve dinî hoşgörünün serbest bırakılmasına çağrı yapan fikirleri iktidar gücüyle toplumu yukarıdan aşağıya değiştirip dönüştürmeyi arzulayan müstebid yöneticiler yanında kabul görmemiştir. Çünkü ülke yararı için yönetimde yapılacak tecdid ve ıslah fikirlerinin önce yöneticiler tarafından içselleştirmesi gerekir. Otokrat hükümetler tarafından ortaya konan sözde her türlü tecdid ve ıslah faaliyetlerinin başarı şansı yoktur. Ayrıca, devlet başkanının ve bir bütün olarak halkın dönüşümü için bir ön koşul olarak yönetici kadrosunun ıslahı gerekmektedir. Bu nedenle onun, medeniyet standartlarının ilerlemesi ve benimsenmesi için temel bir dayanak noktası olarak eğitim ve bilimsel araştırmalara yoğun ilgisi olmuştur. Müslüman dünyasının özgüllüğünü ve kimliğini vurgulayarak "biz Müslümanlar, eğer yükselişimiz ve medeniyetimiz dinimizin ve Kur'an'ın kurallarına dayanmıyorsa, bizim için bir hayır yoktur" vurgusu yapmıştır. Doğu-İslâm dünyasının sonuçta ulaştığı pozisyonun Batı-Hristiyan dünyasının başlangıçtaki pozisyonu gibi olmaması gerektiğini vurgulamıştır. Afgânî aslında liberal dünyanın rekabetinde medeniyetin bileşenleri ve buna dayanan temelleri birbirine bağlayacak entelektüel tabanı oluşturmak için entelektüel ve pratik denklemi kurmaya çalışmıştır. Hala çok karmaşık bir denklem olan ümmetçi İslâmcılık doktrini ve medeniyet görüşleri takdire şayandır. İslâmî kültürel mirasın radikal çağdaş İslâmcı düşünürlerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.

SONUÇ

Katolik Kilisesi'nin devletin elindeki denetim araçlarından biri haline dönüşmesinin yarattığı kriz ortamında politikleşerek gündem olan dinî hoşgörü kavramı hem Batı-Hristiyan dünyasında hem de Doğu-İslâm dünyasında çok önemli dinî-siyasî sonuçlar üretmiştir. Batı-Hristiyan dünyasında Reform hareketleri dâhilinde Protestan Kilisesi resmi meşruiyet kazanmıştır. Mezhep savaşları Batı Roma Cermen İmparatorluğunun yıkılmasına yol açmıştır. Bir millet olmayı başaran halklar kendi ulus devletlerini kurmuşlardır. Yeni kurulan bu devletler süreç içerisinde demokratik, laik ve hukuk devleti modelini benimsemişlerdir. Devletin kendisini ve temsilcilerini

kutsamaktan başlayarak bir dizi manevi haleler edinmesinin dinle ontolojik bir bağlantısının olmadığı netleşmiştir. Din adına savaş politikaları, şiddet, silah ve çatışma yöntemleri yerine, dinî hoşgörü, diyalog ve müzakere seçenekleri; kendini tarihsel olarak dayattığı ve güncel olduğu ortaya çıkmıştır.

Her türlü gücün organize hali sayılan devletin ideal vasfı adalettir. Devletin bunu gerçekleştirme mümkün olmadığı durumlarda, bu zaafını saklamak için değişik aparatlar, aktörler, yöntemler kullanır. İnce bir strateji ile devletin bir vesileyle hep devreye girdiğini, geçmişte olduğu gibi bugün de dini kendi rengine çekmek için farklı yollara saptığını görüyoruz. İktidarın, devletin temel yapısını belirleyen, hak ve özgürlüklerin sınırını çizen evrensel ilkeleri her türlü ağır yok saymasına ve kötülüğe uğratmış olmasına rağmen politik dinî hoşgörü savaşlarla kurulmuştur. Çünkü hayat ve insan her daim yeniden kurulur. Yeniden kurulan bu hayatta tek tanrılı dinlerin en büyük devrim olarak ortaya koyduğu siyasetin ağırlık merkezini devletten insana kaydırması prensibi yükselen değer olmuştur. Devletin, dinî tercihler konusunda denetim ve gözetim sınırlarını aşarak, seçimini belirli bir dinden ya da mezhepten yana kullanıp doğrudan müdahaleci bir rol üstlenmesine izin verilmesinin önü kesilmiştir.

Dinî hoşgörü ülkenin bütün etnik ve inanç gruplarını hiçbir ayırım yapmadan birlikte kucaklamak sorumluluğu gösteren sosyal ve politik bir ilkedir. Ülkenin güvenliğini ve geleceğini garanti altına almanın en iyi formüllerinden biridir. Mezhepsel ve dinsel ayırımın yapılmadığı, kendi yaşam görüşünü ve tarzını başkasına dayatmayan bir durumdur. Ancak buradaki en büyük tehlike Doğu-İslâm dünyası müstebit iktidarlarının ya da dinî hareketlerin koltuklarını korumak uğruna emperyalizmle ahlaksız bir işbirliğine girmeleridir. Çünkü olayı tersinden okursak istibdat hükümetler İslâm dünyasında aydınlanma ve modernitenin öneminin kavranmasında uyarıcı bir rol oynamıştır. Bu durum Doğu-İslâm dünyasında seküler ve liberal aydınlanmacı değerlerin güçlenmesine yol açmıştır.

İslâm dini canlı, çağdaş bir dindir ve hala öyledir. İslâm, bir doktriner rehberlik yöntemi olarak kabul edilir. Cenab-ı Hakk'ın insanlığa barış içinde yaşanacak bir dünyanın inşa modeli olarak verdiği İslâm, dayanışma, dinî hoşgörü ve dünyanın kolektif bir şekilde ele alınması ve asimilasyonudur. Dünya üzerinde maddi güce dayalı devletlerin ve krallıkların sahiplerinden biri olmayan İslâm, kulluk anlayışını uyandırmak için gönderilmiştir. Cenab-ı Hakk'ın ruh, şuur ve halifesi olan her ferdin iman, şefkat ve dinî hoşgörü duyguları vardır. Bugünün dünyası etkili bir dinî hoşgörüye, farklı olanı kabul etmeye ve barış içinde birlikte yaşama ihtiyacı içindedir. Dinî hoşgörü ilkesi belirli bir mirasa veya belirli bir topluma bağlı değildir, çağlar boyunca uzanır. Ne

Batı-Hristiyan dünyasına ne de Doğu-İslâm dünyasına aittir. Bütün tek tanrılı dinler dinî hoşgörüyü bağılılıklarını ilan ederler.

İstibdatçı rejimlerin, Batı-Hristiyan emperyalist yanlısı eğilimlerin ve Oryantalizmin varlığına rağmen modern çağda Doğu-İslâm dünyasının egemenliğini yeniden inşa etmeye çalışan düşünürlerden biri de Afgânî olmuştur. Afgânî, Ehl-i Sünnet gelenekçiliğini modernizmle, etnik milliyetçiliği İslâm Birliği (Pan-İslâmizm) ile harmanlamaya çalışmıştır. Ümmetçi İslâmcılık ile Batı-Aydınlanmacı dünya arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamak için geniş bir entelektüel çerçeve sağlamıştır. Araştırmaları sadece İslâm dünyası ile sınırlı kalmamıştır. Doğuluların ve diğer dinlere mensup insanların savunmalarını araştırmalarına dâhil etmiştir. Afgânî, çağdaş Batı-Hristiyan dinamizmini ve dinî-siyasî düşüncenin İslâm dünyasında nasıl şekilleneceğinin radikal dönüşümünü ele almıştır. Modern çağda liberal İslâmcı tecdid ve ıslah teorisyenleri arasındaki varlığı ve etkisi göz ardı edilemeyecek bir şahsiyettir.

Afgânî, Müslüman Arap dünyasında istibdatçı yönetimlere karşı İslâmî diriliş hareketlerinin meşalesi olarak selamlanmıştır. Aktivist kişiliği, Liberal-Aydınlanmacı fikirleri yönetimde reform ve anayasacılık çalışmalarını ateşlemiştir. Başta Arap dünyasında olmak üzere özellikle Mısır'da din, siyaset ve eğitim alanlarında kalıcı izler bırakmıştır. Mısır'da istibdat rejimine karşı dinî-siyasî radikal hareketleri başlatan yeni bir akımın kurucu babası olmuştur. Müslüman dinî-siyasî reformcular, İslâmcı sosyalistler, siyasî aktivistler ve diğer tüm devrimciler ilham almak için onun mesajlarına bakmışlardır. Yeni bir Batı-Hristiyan tarzı aydınlanmacılık ve modernite türünde idealler ve gerçeklik arasındaki uçurumu en aza indirme çabaları, ölümünün ardından yaklaşık bir yüz yıl boyunca siyasette hem şiddet içeren hem de şiddet içermeyen yöntemlerle öğrencileri ve takipçileri tarafından yeniden yorumlanmıştır.

KAYNAKÇA

Afgânî, C. (2005). “er-Reddü ‘alâ Renan”. (Ed. Mecdî Abdülhâfız), el-İslâm ve'l-‘ilm münâzaratü Renan ve'l-Afgânî. ss. 53-62. el-Meclisü'l-A‘lâ li's-Sekâfe, Kâhire.

Afgânî, C. & Abduh, M. (1996). el-‘Urvetü'l-vuşkâ. nşr. Hâdî Husrev Şâhî. Vüzâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-İslâmî, Tahran.

Ammâra, M. (1988). Cemâlüddîn el-Afgânî: Muvkızü's-Şarq ve feylesufü'l-İslâm, Dâru's-Şurûk, Kâhire.

Câbirî, M. Â. (1997). Kađâyâ fi'l-fikri'l-muâşır. Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-

Arabiyye, Beyrut.

- Cürcânî, A. b. M. b. A. H. (2003). et-Ta'rîfât. nşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suved. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Hirano, J. (2011). "Tecdü'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Âlemi'l-İslâmî'l-Ĥadîş: Dirâse 'an Cemâlidîn el-Afgânî ve Efkarîhi 'ani'l-Emperyâliyye ve'l-İstişrâk ve't-Tefâhüm beyne'l-Edyân", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies* 4 (1-2): 22-43.
- Humeyd, S. b. A. & İbn Mellûh, A. M. b. A. (1998). Mevsûatü Nađrati'n-naîm. 12 Cilt. Dâru'l-Vesîle li'n-Neşr ve't-Tevzî', Cidde.
- İbn Fâris, A. b. Z. (1979). Mu'cem Meķâyîsü'l-lüga. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut.
- Karaman, H. (t.y.). Gerçek İslâm'da Birlik. Nesil Yayınları, İstanbul.
- Locke, J. (1997). Risâle fi't-tesâmüh. (Arapça'ya çev. Minnâ Ebû Sena), el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kâhire.
- Locklear, J. (2009). Târîhü't-tesâmüh fi 'asri'l-işlâh. (Arapça'ya çev. Curec Süleyman), el-Munzamatü'l-Arabiyye li't-Terceme, Beyrut.
- Mahzûmî, M. B. (2002). Ĥâtırâtü Cemâlidîn el-Afgânî. nşr. Hâdî Hüsrev Şâhî. Mektebetü's-Şürûki'd-Devliyye, Kâhire.
- Mill, J. S. (t.y.). 'Ani'l-ĥürriyye. (Arapça'ya çev. Heysem Kâmil ez-Zebîdî), Müntedâ Mektebeti'l-İskenderiyye, İskenderiyye.
- Renan, E. (2005). "el-İslâm ve'l-İlm". (Ed. Mecdî Abdülhâfız), el-İslâm ve'l-ilm münâzaratü Renan ve'l-Afgânî.. ss. 33-49. el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kâhire.
- Spinoza, B. (2005). Risâle fi'l-lâhût ve's-siyâse. (Arapça'ya çev. Hasan Hanefî), Dâru't-Tenvîr, Beyrut.
- Ulevvî, F. M. & Halef, A. S. A. (2015). "et-Teâyîşü's-sülemî ve't-tesâmühu'l-müctemaî fi'l-mevrûşî'l-ictimâî'l-ğarbî", *Mecelletü'l-ferâhîdî*, 22: 349-365.
- Voltaire. (2009). Risâle fi't-tesâmüh. (Arapça'ya çev. Henriette Aboudi), Dâru Petra li'n-Neşr ve't-Tevzî', Dımaşk.
- Zekeriyya, F. (2014). Spinoza. Beyrut: Dâru't-Tenvîr, Beyrut.

